

Parti Szilvia

Ami megmaradt *Lengyel Lajos fotográfiái Nagy Etel táncairól*

Lengyel Lajos szociofotós, Kassák Lajos Munka-körének tagja, könyvművészetünk meghatározó alakja volt.¹ E néhány szó, néhány cím, ami eszünkbe jut neve hallatán, bár utal életműve gazdagságára, korántsem fedi le teljesen pályáját. Mint azt a 2010-es, Vadas József nevével jelzett monográfia is részletesen és alaposan bemutatja, Lengyel Lajos *œuvre*-jében a könyvtervezői, tipográfusi munkák mellett reklámgrafikák, kollázsok, montázsok is szerepelnek.² Fotográfiai műveinek csupán egy szegmensét alkotják szociofotói. Lengyel a fotográfia más műfajaiban is kipróbálta magát: csendéletek, tájképek, portrék gazdagítják életművét. Kísérletezett a fotogrammal is (már az 1930-as években, majd később az 1960-as évek derekától). Hagyatékának egyik színtáncát Nagy Etelről készült sorozata az 1930-as évekből, s az az album, amelyben a táncképek egy része megjelent 1940-ben.³

Nagy Etelt mint Simon Jolán gyermekét és Kassák Lajos nevelt lányát ismerhetjük. Vas István első felesége volt. Nem utolsósorban pedig táncosnő, a két világháború közötti magyar modern tánc egyik képviselője, előadója. Bár élete és karrierje tragikusan korán véget ért (mindössze hat évet töltött színpadon; 32 évesen halt meg agydaganatban), a személyét és táncait megörökítő írásoknak, valamint fotográfiáknak köszönhetően emléke máig fennmaradt. Vas István több önéletrajzi művében is megidézte őt.⁴ Nagy Etel közeli kapcsolatban állt Déry Tiborral is, aki *A befejezetlen mondat* című regényében Krausz Évi figuráját részben róla mintázta.⁵ A táncosnő halála után megjelent emlékkönyv a barátok, kortársak lírai és prózai megemlékezéseivel, valamint kép-

Parti Szilvia fotótörténész.

Kutatási területe a két világháború közötti fotóművészet. 2007-ben monográfiát írt Sugár Katáról. 2005–2006-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára, 2007–2008-ban az ArtMagazin munkatársa. Kutatásait a Kállai Ernő művészettörténeti-művészetkritikusi ösztöndíj támogatásával (2004–2005), a Magyar Fotográfiai Múzeum ösztöndíjasaként (2004–2006) és az MTA BTK MI megbízásából folytatta.

Szilvia Parti is a photo historian.

Her field of research includes photography of the interwar years. In 2007 she wrote a monograph on Kata Sugár. She was a fellow at the Department of Photography of the Hungarian National Museum (2005–2006) and worked at ArtMagazin (2007–2008). She has pursued research with the support of the Ernő Kállai Grant for Art Historians and Art Critics (2004–2005), as the recipient of a scholarship from the Hungarian Museum of Photography (2004–2006), and on commission from the Institute of Art History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.

¹ Munkámhoz nyújtott segítségét és javaslatait szeretném megköszönni Páll Evelinnek, Vincze Gabriellának és Lengyel Jánosnak. Továbbá köszönettel tartozom a felkeresett gyűjtemények azon munkatársainak is, akik segítőkészségükkel támogatták kutatásomat.

² *Lengyel Lajos 1904–1978*. Szerk., bev. VADAS József. Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2010. (A magyar fotográfia történetéből, 49.)

³ *Egy magyar táncosnő. Nagy Etel emléke*. Szerk. VAS István. Budapest, Cserépfalvi, 1940 (a továbbiakban Vas 1940a). „Ez a könyv Lengyel Lajos fotóival és tipográfiai terve szerint készült. A belső címloldal táncoló figurája Nagy Etel rajzaiból való. Nyomta a Hungária Nyomda Rt., Budapest, 1940 február havában, a nyomdászat 500-ik évében. Felelős kiadó: Vas István.”

⁴ *Elveszett otthonok; Nehéz szerelem; A félbeszakadt nyomozás; Miért vijjog a saskeselyű?*

⁵ TASI József: Modell és mű. Krausz Évi alakja *A befejezetlen mondat*ban. (Készült a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1994. október 18-án tartott Déry Tibor-emlékülésre.) *Új Forrás*, 1995. 6. 70–77: 70. Online megjelenés: http://www.jamk.hu/ujforras/9506_21.htm (letöltés ideje: 2013. január 21.).

anyagával egyedülálló módon őrizte meg alakját az utókor számára.⁶ E kötetben a művészről három – főként táncelméleti, tánc történeti vonatkozású – esszéje is közlésre került.⁷ Gondolattai, érzései, stílusa sokat elárulnak róla. Néhány fellépéséről korabeli kritika is olvasható. Mindezeknek köszönhetően személyiségéről, táncainak sajátosságairól viszonylag sokat tudunk.⁸

Mielőtt rátérnék a táncképek bemutatására, röviden vázolólok a két művész pályafutását, Lengyel Lajos esetében (főként) a fényképezésre és az 1930-as évek életrajzi és szakmai eseményeire fókuszálva.

A fotográfus: Lengyel Lajos⁹

Szülei a hat elemi elvégzése után iparosnak szánták fiukat; a fiatal Lengyel – rövid lakatostanonci kitérő után – a nyomdászmesterség kitanulását választotta. 1923-ban betűszedőként pályáját egy makói nyomdában kezdte. 1927-ben, biztos állását feladva, Budapestre költözött. Lépését elsősorban erős tanulási vágya motiválta. Bár jó pár hónapig munkanélküliként élt a fővárosban,¹⁰ idejét igyekezett aktívan, hasznosan eltölteni: továbbképző tanfolyamra iratkozott be, valamint eljárt a szakszervezetbe, és bekapcsolódott a baloldali kultúrmunkába is. A következő időszakban olyan új kapcsolatokra tett szert, melyek további pályáját tekintve meghatározónak bizonyultak. Lengyel és néhány társa 1928-ban létrehozta a nyomdászszakszervezet szavalókórusát,¹¹ melynek vezetésére Simon Jolánt kérték fel.¹² Miután a vezetőség leváltotta az asszonyt, Lengyel többedmagával kivált a kórusból. Önálló csoportot alakítottak: a Nyomdászok Szavalókórusát. Utóbbi (1928 novemberétől) csupán pár hónapig működött, Lengyel 1929 tavaszától már a Munka-körben folytatta ez irányú tevékenységét. Időközben, Simon Jolán révén, Lengyel a Simplon kávéház rendszeres vendége lett. Itt került kapcsolatba Kassák Lajossal, a hazai avantgárd vezéregyéniségével, aki éppen akkoriban indította új lapját, a *Munkát*. Lengyel hamarosan már Kassák és a lap legszűkebb köréhez tartozott. Szerepelt a *Munka* szavalókórusában és részt vett a színjátszó csoport munkájában is.¹³ A körben sokrétű tevékenység folyt.¹⁴ Albertini Bélát

⁶ A könyvben szerepel Vas István *Nagy Etel 1907–1939* (a továbbiakban: Vas 1940b), SZENTKUTHY Miklós *In memoriam*, RADNÓTI Miklós *Ősz és halál*, BOLDIZSÁR Iván *A magyar táncosnő*, KESZI Imre *A távozó test táncjai*, HAJNAL Anna *Ezüstös szép ruhában* című műve, valamint NAGY Etel három írása. Vas 1940a. i. m.

⁷ NAGY Etel: Beszélgetés a táncról (*A költő, A táncosnő*) (1937). In: Vas 1940a. i. m. 37–46. Eredeti megjelenés: *Argonauták*, 1937. 2. június 21. 129–144 (a továbbiakban: NAGY 1937, 1940); NAGY Etel: Az új táncművészet kibontakozása (1938). In: Vas 1940a. i. m. 47–56. Eredeti megjelenés: *Munka*, 1938. április. 2050–2060 (a továbbiakban: NAGY 1938, 1940); NAGY Etel: *A test művészete*. In: Vas 1940a. i. m. 57–60 (a továbbiakban: NAGY 1940).

⁸ Életét a Magyar Televízió „A múzsa csókja” című sorozatának egyik részében is bemutatták. *A múzsa csókja. Vas Istvánné Nagy Etel*. Videó. Rendező: MÉREI Anna. MTV, 1999.

⁹ Makó, 1904. december 5.–Budapest, 1978. január 10.

¹⁰ 1928. május 1-én Lengyel már a Fővárosi Nyomda szedője volt.

¹¹ „Különböző kulturális tevékenységek (testedző vagy turista egyesületek, szavalókórusok, énekkarok) szervezése legális és bevett formája volt a két háború között a Szociáldemokrata Párt irányítása alatt álló szakszervezeteknek, amelyek a Horthy-korszak kormányzati politikája igyekezett kordában tartani.” VADAS 2010. i. m. 15.

¹² Nem véletlenül esett választásuk az asszonyra, hisz Simon Jolán az 1920-as évek ismert előadóművésze és az emigrációból hazatért Kassák első számú munkatársa volt.

¹³ Lengyel később maga is vezetett szavalókórust, például a Természetbarátok Turista Egyesületének kispesti csoportjánál.

¹⁴ A már említetteken túl népdalkórus is működött a körön belül. Ének-zenei tevékenységüket főként a bartóki vívmányok inspirálták. ALBERTINI Béla: Intézmény nélkül – intézményesen. Művészeti és politikai nevelés Kassák Lajos Munka-körének fotócsoportjában. In: *Reform, alternatív és progresszív műhelyhelyek 1896–1944*. Szerk. KÖVES Szilvia. Budapest, Magyar Iparművészeti Egyetem, 2003. 89–96: 89.

idézve: „a kulturális, a sokoldalú művészeti és a politikai nevelés komplex együttélése testesült meg” itt – hasonlóan a Bauhausban megvalósult modellhez.¹⁵ A csoport kohéziós erejét a „közös tevékenység öröme, a közös ideálok és a vitákban formálódó elméletek jelentették”, fogalmazott Konok Péter.¹⁶ Későbbi visszaemlékezések és korabeli fotográfiák is mesélnek a Munka-kör tagjainak közös programjairól: az előadásokról, fellépésekről, kirándulásokról, szemináriumokról. A fiatalok (nemcsak a Munka-kör, hanem a Természetbarátok Turista Egyesülete, valamint a Munkás Testedző Egyesület – MTE – tagjai is)¹⁷ gyakran összejöttek például a Gödi Fészekben,¹⁸ ahol tornáztak, énekeltek, „kultúrműsort adtak”.¹⁹ Néhányan párhuzamosan több kör, egyesület munkájában is közreműködtek. Lengyel például részt vett a közös tornagyakorlatokban is (1. kép).²⁰ Visszaemlékezése szerint „Kassák mindig hangsúlyozta, hogy a Munka-kör nem egy frakció a munkásmozgalmon belül, hanem egy kultúrmozgalom, amelyik egy irodalmi lap köré tömörülve fejti ki tevékenységét. Tagjai emellett dolgoztak a párt- és szakszervezeti csoportokban, az MTE-ben, a Természetbarátok Turista Egyesületénél és másutt.”²¹

Évekkel később Vas István – egy kétnapos, Munka-körös kirándulás emlékéit felidézve – így jellemezte a fiatal Lengyelt: „A dobogókői menedékházban egy szobába kerültünk vele, s amikor másnap felébredtem, meglepetve láttam, hogy a fárasztó túra közben izmos, arányosan kidolgozott teste aggályos pontossággal végzi reggeli tornagyakorlatait. Nappal pedig, beszélgetés közben elbámultam modern műveltségén és ízlésén. Ez az ízlése, amely azóta híressé tette, nemcsak a tipográfiában nyilvánult meg, hanem abban az érdeklődésben is, amellyel minden látható művészet felé fordult. Lengyel valahonnan az Alföldről jött Pestre, s ez a paraszti alap jólesően érződött az osztályöntudatos munkás viselkedése mögött. Ezekre a rétegekre rakódott rá, Kassák nevelő hatására, a testkultúra és a modern csín ötvözete.”²²

A szakszervezeti rendezvények, az MTE, a Munka-kör számos újabb ismerőst, barátot hozott Lengyel életébe. Fiatal képzőművészekkel ismerkedett meg: Kepes Györggyel, Korniss Dezsővel, Schubert Ernővel, Hegedüs Bélával, Vajda Lajossal és Trauner Sándorral például, akik

1. kép. Bass Tibor: Lengyel Lajos, 1930-as évek eleje, Lengyel János tulajdona

¹⁵ Uo.

¹⁶ KONOK Péter: A Munka-kör szellemi, politikai hátországa. *Múltunk*, 2004. 1. 245–257: 250. Online elérhetőség: <http://www.polhist.hu/regi/letoltes/konok3.pdf> (letöltés ideje: 2014. február 11.).

¹⁷ Munkás Testedző Egyesület (MTE): szakszervezeti szociáldemokrata kezdeményezésre 1908-ban létrejött szerveződés; különböző szakosztályokkal. Valószínűleg Nagy Etel is tornázott az egyesületben. Vas István: *Nehéz szerelem*. Budapest, Holnap, 2000. 258. Az MTE baloldali tornászai egyébként gyakori szereplői voltak az 1920-as évek második felében és az 1930-as évek elején a Munka-kör fellépéseinek, valamint Madzsar Alice csoportjával is dolgoztak együtt.

¹⁸ A hely közigazgatásilag Dunakeszi külterületéhez tartozott, 1923-ban itt alakították ki az MTE turista szakosztályának új telephelyét, faházban nyaralótáborként. Forrás: http://helytortenet.szod.hu/Home/Documents/PDF/Meselo_Godi_Kepes_Levelezolapok_ajanlo.pdf, letöltés ideje 2014. február 19.

¹⁹ Kiss Sándorné VEZSÉNYI Margit: Egy fiatal nő a Munka-körben. In: *Kortársak Kassák Lajosról*. Szerk., s. a. r. ILLÉS Ilona–TAXNER Ernő. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1975. 121–123: 122. Kiss Sándorné Vezsényi Margit 1932–1933-ban Justus Pál feleségeként kapcsolatban állt a Munka-körrel.

²⁰ „Legtöbben tagjai voltunk a Munkás Testedző Egyesületnek; [...] Lengyel Lajos és a többiek is részt vettek a gúla-gyakorlatokban és más tornamutatványokban.” VEZSÉNYI 1975. i. m. 122.

²¹ LENGYEL Lajos: *Fiatal éveim és Kassák*. In: ILLÉS–TAXNER 1975. i. m. 107–109: 109.

²² VAS István: *A kassáki öntés*. In: ILLÉS–TAXNER 1975. i. m. 69–76: 72.

ugyancsak Kassák köréhez tartoztak néhány évig.²³ Schubert Ernővel egyébként közös albérletben lakott; lakótársuk volt Juhász László és Csáder László is. A Munka-körben találkozott Lengyel Lajos későbbi feleségével, Pápa Gabriellával is.²⁴ S az egyik legfontosabb momentum: Lengyel itt ismerkedett meg alaposabban a fotografálással. Tagja lett a Munka-kör fotócsoportjának, sőt annak „egyik legeredetibb alkotójaként működött.”²⁵

Lengyel Lajos fotográfusi működésének kezdeteiről keveset tudunk. Egy 1974-es interjúban így emlékezett: „A harmincas évek elején én még lényegében elég messziről nézegettem a fotót; sem a gépeket, sem az eljárást nem ismertem. Érdeklődésem iránta tulajdonképpen a Munka-körben megtalált barátok révén alakult ki, akik közül néhányan már akkor rendelkeztek fényképezőgéppel, és ismerték az alapvető technikai követelményeket is.”²⁶ Másutt megemlíti, hogy már Makón elkezdte a fényképezést, de ott, akkor még nem járt sok sikerrel.²⁷ Első ismert felvétele valóban Makóról származik, a képen két korszó látható házuk ablakában.²⁸ 1926-os *Korszós csendélete* után hagyatékában viszont már az 1928-as évtől kezdve találunk fényképeket. Ezek többsége a Munka-kör tagjaihoz vagy Munka-körös eseményekhez köthető.²⁹ Az 1930-as évek elején készültek Lengyel első szociofotói. Ezekkel párhuzamosan szép számmal születtek portrék barátairól, ismerőseiről, rokonairól (2–3. kép).³⁰ 1930-tól képeinek gyakori modellje volt párja, Ella (Pápa Gabriella). Gönci Sándor visszaemlékezése szerint a fotókörben mindenkinek saját gépe volt, az előhívás pedig Lengyelék albérletében zajlott.³¹ A *Munka* és fotókörre jelentette tulajdonképpen azt a szellemi környezetet, amelyben Lengyel igazán fényképezni kezdett, s amely alkotói látásmódjára nagy hatást gyakorolt. A fotókör indulása 1930-ra tehető.³² A csoport tagjai nagyobb részben szociofotókat készítettek (mint nem egy baloldali szellemű és szociális érzékenységgel bíró alkotó ebben az időben).³³

2. kép. Lengyel Lajos: Simon Jolán, 1928 körül, Lengyel János tulajdona

3. kép. Lengyel Lajos: Kassák Lajos, 1930 körül, Lengyel János tulajdona

²³ LENGYEL 1975. i. m. 107.

²⁴ Érdekesség, hogy házasságkötése révén két Munka-körös társa (Schubert Ernő és Haár Ferenc) is sógora lett.

²⁵ ALBERTINI 2003. i. m. 89.

²⁶ KERÉNYI Mária: Beszélgetés Lengyel Lajossal. In: *Lengyel Lajos. Könyvtervező, fotográfus, oktató és humanista*. Budapest, Kosuth Nyomda, 1995. 33–42: 33. Eredeti megjelenés: *Magyar Fotóművészet*, 1974. 4.

²⁷ LENGYEL 1975. i. m. 108.

²⁸ VADAS 2010. i. m. 16.

²⁹ Lengyel 1928 körül több Simon Jolán-portrét is készített, valamint megörökítette a Munka-kör különböző programjait, találkozóit (főként 1928 és 1931 között, például: *Bp. a Munka-kör összejövetele* [1928], *Göd: a Munka-kör túrája* [1929], Kassák Múzeum).

³⁰ Például: *Muterka* (1930), *Kassák Lajos (Fehér inges)* (1930 k.), *Kis Ferenc* portréja (1930 k.), *Gró Lajos* portréja (1930 k.), *Haár István* portréja (1930-as évek eleje), *Kinszki Imre* portréja (1930-as évek eleje).

³¹ GÖNCI (FRÜHOF) Sándor: Egy fotográfus a Munka-körben. In: ILLÉS–TAXNER 1975. i. m. 117–120: 117.

³² A *Munka* fotókörének indulását egy felhíváshoz köthetjük. Gró Lajos (az MTE fotósainak képviselőjében) a *Munka* 1930. júniusi számában – valószínűleg német példát követve – felszólította a munkásokat, hogy örökítsék meg az életüket (maguk készítette) fényképeken. A felhívás nyomán még azon a nyáron megalakult a fotócsoporthoz. Albertini Béla feltételezése szerint a Munka-kör fotócsoportjának magva az MTE-ből való „átgazolással” keletkezett. ALBERTINI 2003. i. m. 90.

³³ A csoport tevékenységében valamilyen formában részt vett Bass Tibor, Bergmann Teréz, Bodon Sándor, Bruck László, Frühof (Gönci) Sándor, Haár Ferenc, Kovács Zsuzsa (Schmidt Anna), Lengyel Lajos, Tabák Lajos és Vajda János. ALBERTINI 2003. i. m. 92.

Korszerűek voltak témáik, s korszerű volt formanyelvük is. Legfőbb teoretikusuk és kritikusuk Kassák,³⁴ valamint Gró Lajos filmesztéta volt. Kassák már 1926-tól kezdve hangoztatta: „a korszerű és társadalmilag igazán hatásos vizuális kultúra eszköze immár nem a festőecset, hanem a fényképezőgép.”³⁵ Gró Lajos a film világa felől érkezett. Több publikációja jelent meg az orosz filmművészetről, melynek jelentősebb alkotásait (például Eisenstein, Pudovkin filmjeit) utóbb a csoport tagjai Bécsben meg is tudták nézni.³⁶ „Ezek az élmények később visszatükröződtek fotografálásunkban is: a kompozícióban, a látószög újszerűségében” – nyilatkozta az 1974-es interjúban Lengyel, példának hozva a *Szénhordók* vagy az *Erőszak* című képét.³⁷ Nemcsak az orosz filmek képi világa, hanem a (már korábban említett) Bauhaus szellemisége, vizuális kultúrája is hatással volt munkájukra, képanyelvükre: „a hazai fényképezés átlagát meghaladó mértékben érvényesítették a Bauhausban kialakított kompozíciós és nézőpont-választási újításokat, illetőleg az ott ugyancsak ható új tárgyiasság stílárís eszközeit, elsősorban az anyag-szerű ábrázolásmódot” – állapította meg Albertini Béla.³⁸

Lengyel és néhány társa fotómontázsokat is készített. Külföldi lapokból összegyűjtötték a kép(alap)anyagot, majd Lengyelék albréletében nekiláttak a munkának. Az elkészült művekről aztán hosszan beszélgettek, vitatkoztak.³⁹ Érdemes megemlítenünk, hogy a Munka-kör fiatal képzőművészei is szívesen használták fel a fotót: Korniss, Kepes, Trauner vagy Hege-düs is készítettek fotómontázsokat, képeiket olykor fotóval kombinálták.⁴⁰

A *Munka* fotócsoportjának 1931–1932 folyamán három kiállítása volt Budapesten, egy-egy Bécsben és Pozsonyban.⁴¹ Szolnoki kiállításukat 1932 áprilisában betiltották, Kassákot, Lengyelt és Tabák Lajost ekkor őrizetbe is vették. Ezt követően a csoport szervezett munkája megszűnt. 1932 májusában még megjelent fotóskönyvük *A mi életünkől* címmel.⁴² Lengyeltől hét kép került be az albumba, valamint a borítót is ő tervezte.

E rövid áttekintésből is kitűnik, hogy Lengyel Lajos aktív szerepet vállalt a Munka-kör, azon belül is elsősorban a fotócsoport tevékenységében. „Visszaemlékezve a Munka-köri évekre, meg kell mondanom: Kassáktól kaptam a legtöbbet. Nagy türelemmel válaszolt minden felvetett problémámra. Sokat beszélgettem Gró Lajossal, jó barátságban voltam Justus Gyurival, szerettem a Nádas Endrével való találkozásokat. [...] Ezenkívül pedig nagyon sokat jelentett nekem – művészi fejlődésemben is – a festőkkel való kapcsolatom” – írta évekkal később.⁴³

Munka-körös szerepvállalásán túl Lengyel természetesen végezte kenyérkereső munkáját is: 1931 nyarától már a Hungária Nyomda alkalmazottjaként.⁴⁴ A nyomda művészeti vezető-

³⁴ Kassák Lajos figyelmét (igazán) a fotó iránt „az avantgárd eredményeinek a fotográfiában való megjelenése, a fotográfia formanyelvének megújulása” keltette fel. ALBERTINI 2003. i. m. 91.

³⁵ *Fotográfák Kassák Lajosról 1915–1967*. Kiállítási katalógus. Szerk., előszó és kiáll. rend. CSAPLÁR Ferenc. Budapest, Kassák Múzeum, 1992. 6.

³⁶ GRÓ Lajos könyvében Lengyel montázsai is megjelentek: *Az orosz filmművészet*. Budapest, Munka kiadás, 1931. o. n.

³⁷ KERÉNYI 1974, 1995. i. m. 37.

³⁸ ALBERTINI 2003. i. m. 92.

³⁹ LENGYEL 1975. i. m. 107.

⁴⁰ CSAPLÁR Ferenc: *Kassák körei*. Budapest, Szépirodalmi, 1987. 278–279.

⁴¹ Első kiállítás: 1931 márciusában Budapesten a Természetbarátok Turista Egyesületének helyiségében. 1931 áprilisában újabb tárlat a Kovács Szalonban. A következő kiállítást az Atelier Személynök utcai helyiségében 1932 februárjában rendezték meg. A kiállítás meghívóját Lengyel Lajos tervezte.

⁴² A könyv a Hungária Nyomdában készült. *A mi életünkől: a Munka első fotókönyve*. Szerk. KASSÁK Lajos. Budapest, Munka kiadás, 1932.

⁴³ LENGYEL 1975. i. m. 109.

⁴⁴ A készítő osztályon tervező-művezetőként kapott állást. A nyomdában magas igényű tipográfiai és grafikai munka folyt. Lengyel később az egész nyomda műszaki vezetője lett.

je Kner Albert volt,⁴⁵ akinek neve felbukkan az Atelier művészeti iskola tanárainak névsorában is.⁴⁶ Lengyel Lajos is bejárt az Atelier-be, ahol feltehetően grafikát tanult Kner Alberttől és Végh Gusztávtól.⁴⁷ 1935-ben Pap Gyula iskoláját látogatta,⁴⁸ majd 1935–1936-ban Goldman Györgynél tanult alakrajzot.⁴⁹

1934-ben Lengyel megnősült, feleségével önálló lakásba költöztek. A magánéleti változások művészetében is tükröződtek: figyelme egyre inkább a mindennapok jelenségei, tárgyai felé fordult. „Az 1934-ben családot alapító művész világa szemlélődő attitűdöt, bensőséges és lírai karaktert nyert.”⁵⁰ Az évtized végéig még foglalkozott ugyan szociofotókkal és fotómontázsokkal is, de a korábbiakhoz képest már más művészi hangvétellel.⁵¹ Fotogrammal kísérletezett, továbbá portrékat, csendéleteket, tárgy-, épület- és természetfotókat készített. Ebben az időben fotografálta Nagy Etel táncait is. A harmincas évek derekától a könyvtervezés, a nyomdai tevékenység került munkásságának középpontjába.⁵² Fotográfiai szempontból nyugdíjas éveit tekinthetők ismét termékenynek.

Mind a fotográfusi, mind a könyvtervezői munkásságát értékelők véleménye alapján – és Lengyel alkotásai láttán – nyitott, kísérletező művészként ismerhetjük meg őt.⁵³ Érdeklődéssel fogadta be az újító tendenciákat, de a hagyományoknak sem fordított hátat. Saját egyéniségén átszűrve hasznosította megszerzett ismereteit. Mindig nagyon elmélyülten dolgozott,

⁴⁵ Kner Albert (Gyoma, 1899–Chicago, 1976) nyomdász, grafikus. 1926-tól a budapesti Hungária Hírlapnyomda művészeti vezetője, majd cégvezetője.

⁴⁶ Az Atelier alapítása Orbán Dezső festőművész nevéhez kötődik. A korszerű szemléletet közvetítő iskola nagyszerű tanári gárdával indult 1931-ben Budapesten. A grafika tanszakon Végh Gusztáv tervezőgrafikát, Kner Albert tipográfiát oktatott. Az Atelier-ben a gyakorlati tervezés került leginkább előtérbe. BAKOS Katalin: Az Atelier művészeti tervező és műhelyiskola 1931–1948. In: KÖVES 2003. i. m. 77–82.

⁴⁷ Végh Gusztáv (Vác, 1889–Budapest, 1973) grafikus, illusztrátor.

⁴⁸ Pap Gyula (Orosháza, 1899–Budapest, 1983) festőművész, grafikus, iparművész, művészpédagógus és fotográfus. A weimari Bauhaus tanulója volt 1920 és 1923 között, majd 1926 és 1933 között Johannes Itten berlini iskolájában tanított. 1934-ben tért haza Magyarországra. Kassák kérésére a köréhez tartozó, képzőművészet iránt érdeklődő fiatalokkal megismertette a Bauhaus tanítási módszerét műtermében. A Kassák-kör fiataljai munka mellett jártak hozzá. Konstruktív kompozícióit tanított Lengyel Lajosnak és Gönci Sándornak. HAULISCH Lenke: Pap Gyula magániskolája és a nagymarosi Nagy Balogh János Népi Kollégium és Festőiskola. In: KÖVES 2003. i. m. 83–85: 83.

⁴⁹ Goldman György (Vecsés, 1904–Dachau, 1945) szobrász. Egyik alapító tagja volt a Szocialista Képzőművészek Csoportjának 1934-ben. Arról nincs információnk, hogy Goldmannak magániskolája lett volna. Vadas József valószínűnek tartja, hogy Lengyel egy időben több-kevesebb rendszerességgel feljárt hozzá rajzolni. VADAS 2010. i. m. 37. Lengyel a Simplonból vagy a szakszervezeti mozgalomból is ismerhette pályatársát, Fenyő A. Endre visszaemlékezése szerint Goldman György korábban (a Szocialista Képzőművészek Csoportját megelőzően) Kassák körébe is eljárt. „Szabadság és a Nép”. A Szocialista Képzőművészek Csoportjának dokumentumai. Bev., szerk. ARADI Nóra. Vál., jegyz. LÁNCZ Sándor. Budapest, MTA MKI–Corvina, 1980. 421, 425. A Munka-körből Bass Tibor, Schubert Ernő és Korniss Dezső is kapcsolatba került a Szocialista Képzőművészek Csoportjával. (Bass a Montázs-csoportnak is tagja volt 1932–1934 táján.) Rév Miklós fényképész, aki 1926-tól a MTE tagja volt, majd 1934-től részt vett a Szocialista Képzőművészek Csoportjának munkájában is, 1937-es kiállításai kapcsán így emlékezett: „...három fotós dolgozott akkor együtt a Szocialista Képzőművészek Csoportjával: Lengyel Lajos, Bass Tibor és Haár Ferenc. [...] Sokat tanultam Lengyel Lajostól!” ALBERTINI Béla: Politika és fotográfia, fotográfia és politika. Beszélgetés Rév Miklóssal. *Fotóművészet*, 1986. 3. 3–14, 43–44: 14.

⁵⁰ VADAS 2010. i. m. 61.

⁵¹ Például két „látensorozat”: 1934 k. a makói gyerekekről, majd 1938–1939 táján egy Ungvár környéki építkezésről (munkásokról és helybéli ruszinokról).

⁵² Lengyel Lajos a második világháborút követően a Független Nyomda műszaki igazgatójaként (1945–1948), majd a Szikra (utóbb Kossuth) Nyomda vezetőjeként (1949–1969) dolgozott.

⁵³ A fentebb említett forrásokon túl Rényi Péter és Gera Mihály írásai voltak segítségünkre. RÉNYI Péter: Egy magyar avantgardista útja (Lengyel Lajos). (1970) In: Uő: *A vita folytatása*. Budapest, Szépirodalmi, 1972. 410–432. GERA Mihály: *Lengyel Lajos 1904–1978*. Budapest, Magyar Fotóművészek Szövetsége–INTERA, 1997. (Fényképtár, 4.)

mérlegelt és tervezett. Munkái egytől egyig végiggondolt, tudatosan megformált alkotások. Fotográfiai stílusa sosem harsány, mégis erőteljes. Ábrázolásmódja tárgyilagos, ugyanakkor személyn hangvételi.

A táncosnő: Nagy Etel

4. kép. Pepa Feldscharek: Gertrud Kraus, 1925 körül, Wien Museum*

Simon Jolán és Nagy János Pál asztalossegéd harmadik, legkisebb gyermekeként született.⁵⁴ Mindössze egyéves volt, amikor szülei különváltak. Nevelőapja később Kassák Lajos lett. Édesanyja Kassák élet- és munkatársaként nehéz életkörülményeik miatt nem kevés áldozatra kényszerült – évekig gyermekeit sem tudta maga mellé venni. Etel négyéves korától egy falusi zárdában nevelkedett, tízévesen „dacos és keserű lélekkel” jött el innen.⁵⁵ Érthető hát, hogy anyja és leánya „viszonya a szenvedélyes egymásratalálás és szenvedélyes elhidegülések láncolata volt”,⁵⁶ bár Nagy Etel édesanyjáért – kihez „testében-lelkében olyan hasonló volt” – „végzetes szerelemmel és reménytelenséggel rajongott”.⁵⁷ Nagy Etel és nevelőapja kapcsolata sem volt zökkenőmentes, ugyanakkor a lány minden emberi ellenérzése mellett tisztelte Kassák eredeti szellemét.⁵⁸ A család bécsi emigrációjából 1926-ban tért vissza Budapestre. Etel 1927-ben egy pozsonyi mozdulatművész nő aszisztense lett, majd 1928–1929-ben ismét Bécsben élt. Nevelőnőként dolgozott egy tízéves fiú mellett. Munkaadói becsülték munkáját, és engedték neki, hogy mellette Gertrud Kraus iskolájába járjon.⁵⁹ Itt ingyen tanulhatott, sőt hetente néhányszor ő maga is tarthatott órát, taníthatott tornát (4. kép).⁶⁰ Gertrud Kraus Vas István véleménye szerint nagyon tehetséges táncosnő volt: „Egyike a legnagyobb táncosnőknek, akiket valaha láttam, de mindenesetre a legcsúnyább közöttük.

* A képre Vincze Gabriella hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

⁵⁴ Nagy Etel születési és haláladatai: Újpest, 1907. június 21.–Budapest, 1939. szeptember 24. Anyja, Simon Jolán (1885–1938) kezdetben az Egyesült Izzó munkásaként dolgozott. 1917-ben elvégezte Rózsashegyi Kálmán színiiskoláját. 1920-ban követte Kassákot a bécsi emigrációba. A *Ma* folyóirat estjei, matinéi dadaista költők verseit szólaltatta meg. 1926-tól az 1930-as évek elejéig Budapesten munkás szavalóklubokat vezetett.

⁵⁵ Vas 1940b. i. m. 7–20: 9.

⁵⁶ Uo. 8.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 12.

⁵⁹ Gertrud Kraus (1901–1977) bécsi táncosnő, 1925-ben mutatkozott be szólótáncosként, 1927-ben indította el iskoláját. Egy 1926-os bécsi *Ma*-esten ő is közreműködött. *Csaplár* 1987. i. m. 26.

⁶⁰ Vas 1940b. i. m. 7.

Apró, torz arcú és egész szabálytalan alakú zsidónő volt, a színpadon félelmes varázsló.⁶¹ Rendkívül átszellemülten táncolt mindent: zsidó zenét, orosz néptáncot, tangót. Kraus minden biznnyal hatással volt tanítványára: a modern táncról vallott nézeteivel, valamint expresszív előadói stílusával. Nagy Etel ezekben az években került szorosabb kapcsolatba a kommunista mozgalommal is. A fiatal költővel, Vas Istvánnal ugyancsak Bécsben találtak egymásra:⁶² Kassák kettejüket bírta meg a *Munka* bécsi terjesztésével. A megbízás teljesítése nem volt túl sikeres, de a két fiatal között szerelem szövődött. Kapcsolatukat kezdetben igyekeztek titokban tartani, hisz joggal tartottak tőle, hogy családjaik nem fogják jó szemmel nézni viszonyukat. Vas 1929 júliusában utazott vissza Budapestre, Nagy Etel októberben követte őt. Szerelmükben ezután fél éves szünet következett. Nagy Etel visszaköltözött Kassákék Lehel úti lakásába. Eljárt a Munka-körbe és a szavalókórus munkájába is bekapcsolódott. Fiatal munkásokból mozgáscsoportot alakított.⁶³ Vas Istvánnal való békülése után Nagy Etel hamarosan elköltözött Kassákéktól és különböző albérletekben folytatta életét nagy szegénységben. Ezekben az években kötelezte el magát végleg a tánc mellett: ekkor komponálta első táncait és beiratkozott Káldorné Ritter Mária iskolájába.⁶⁴ Az iskola vezetőjének nemcsak növendéke, csoportjának szólótáncosa, de munkatársa is lett. A tanulmányok Nagy Etelt hozzásegítették ahhoz is, hogy 1933-ban maga is oktatói oklevelet, mozgásművészeti oktatódipломát szerezzen és tanítani kezdjen.⁶⁵ Ritter Mária, felismerve tehetségét, ösztönözte a táncos pálya felé. 1933. június 1–14. között a fiatal táncosnő indult a varsói nemzetközi táncversenyen, ez volt első önálló, nyilvános fellépése. Nagy élmény volt számára a színpad, az elismerés és a helyi lapokban és a sok táncos, akiknek műsorát látta. Varsói tapasztalataiból további bátorságot merített. Korábban szemérmesen, szinte szemlesütve táncolt, utána bontakozott ki gazdag és mély arcjátéka, „későbbi táncainak egyik főerősége”, tudjuk meg Vas Istvántól.⁶⁶ Ezt követően Nagy Etel több szólóestet

⁶¹ Uo. 11.

⁶² Vas István (Budapest, 1910. szeptember 24.–Budapest, 1991. december 16.) költő, író, műfordító. 1928-ban – apja kívánságára – Bécsbe utazott, hogy megkezdje tanulmányait a kereskedelmi akadémián. Ebben az időben, irodalmi pályájának kezdetén, Kassák és az avantgárd mozgalom követője volt. Korai írásai 1928-tól a *Munkában* láttak napvilágot. Később publikált a kolozsvári *Korunkban*, valamint a *Nyugatban* és a *Válaszban* is. 1937-ben az *Argonauták* című folyóirat munkatársa volt. Az 1930-as évek elejétől fokozatosan eltávolodott Kassáktól, és a *Nyugat* harmadik nemzedékének törekvéseihez közeledett. Tudatosan vállalta a hagyományok folytatását. Irodalmi működése mellett 1929–1938 között tisztviselő volt a Standard Villamossági Rt.-nél.

⁶³ Vezényi Margit visszaemlékezése szerint volt egy nagy sikerű Munka-körös előadásuk a Városi Színházban: „A munkások életét bemutató műsort Kassák és Simon Jolán írták. [...] Nagyszerűvé tette a műsort a pantomim játék, amit Nagy Eti tanított be és az MTE tornászai adtak elő.” VEZÉNYI 1975. i. m. 122. Feltehetőleg ugyanerről a fellépésről tesz említést Csaplár Ferenc is: „Az együttes legnagyobb vállalkozására az MTE 1930. márc. 16-án a Városi Színházban rendezett fesztiválján került sor. A szavalókórus Kassák *Egy nap életünkből* című kórusdrámáját adta elő szólistákkal, tornászokkal, árnyjátékokkal, színpadi tömegjelenetekkel.” CSAPLÁR 1987. i. m. 290. Ugyancsak Csaplár könyvében olvashatjuk, hogy a *Munka* kezdeti kultúrestjein Nagy Etel modern táncszámokkal is fellépett. Uo. 291.

⁶⁴ Nagy Etel, „A torna és tánc között félfúton megálló mozgásművészettől ösztönösen idegenkedett és az új német táncmozgalmak utánzó és variálói helyett inkább választotta azt az iskolát, mely nem igazán kacérkodott művészettel és ál-művészettel, hanem meglegedett az egészséges és egyszerű modern női tornával” – írta Vas István. VAS 1940b. i. m. 13. K. Ritter Mária Mensendieck-rendszerű gimnasztikát tanított iskolájában.

⁶⁵ Amikor Nagy Etel az 1930-as évek elején a Veronika utcában lakott, a lakkór fejében tornára tanította a háziasszony két lányát, s egy rokon gyermeket, az akkor kilencéves Máriaássy Juditot. Máriaássy évtizedekkel később is szeretettel és őszinte csodálattal emlékezett vissza rá: „Imádtam Nagy Etel óráit, melyek az iskolai svéd tornával ellentétben teli voltak játékkal és örömmel. Voltaképpen a saját testünk, izmaink ismeretét »oktatta«, a szebben járás, a lazítás, a jógaülés, a lélegzés tudományát. Meg a ritmus és a ritmusváltás jó érzését.” MÁRIÁSSY Judit: A tánc és én. *Táncművészet*, 1979. 7. 12–15: 12.

⁶⁶ VAS 1940b. i. m. 14.

is adott a Zeneakadémia kamaratermében (1933. december 14-én,⁶⁷ 1936. április 1-én, 1938. április 9-én).⁶⁸ 1934 februárjában tagja lett a Mozdulat-kultura Egyesület művészi bizottságának.⁶⁹ 1934. május 16-án fellépett Káldorné Ritter Mária iskolájában, a hó végén pedig Bécsbe utazott egy nemzetközi táncversenyre.⁷⁰ 1935. április 7-én megrendezésre került *K. Ritter Mária mozgásművészeti növendékei és Nagy Etel táncművésznő együttes matinéja* a Belvárosi Színházban.

Ekkor, 1935 nyarán, július 14-én kötött házasságot Nagy Etel és Vas István, a két tanú Etel nővére, Nagy Piroska és Déry Tibor volt. A fiatal házaspár lakást béreltek a Hold utcában. Otthonukat úgy választották meg, hogy az alkalmas legyen Etel növendékeinek fogadására is. A táncosnő életében fontos helyet foglalt el a tanítás, iskoláját azonban csak rövid ideig tudta működtetni: 1936 októberében politikai okokból megvonták a működési engedélyét. Nagy Etel 1935–1936 táján kezdett foglalkozni a tánc elméletével. Tanulmányai megjelentek az *Argonauták* és a *Munka* című folyóiratokban, valamint a *Pesti Hírlap Képes Vasárnap* című mellékletében.⁷¹ Isadora Duncanról írt esszéjét a Rádióban is felolvasta. (Az előadás 1938. március 6-án került adásba.)⁷² 1937. március 20-án a Kassák ötvenedik születésnapja alkalmából rendezett szerzői esten Simon Jolán és Nagy Etel is fellépett a Zeneakadémián. Ez év nyarán mutatkoztak a táncosnő betegségének első jelei. Utolsó táncstjére 1938 áprilisában került

⁶⁷ Első önálló estjéről Justus György írt kritikát, amely a *Munkában* jelent meg. A szerző bírálatképpen megjegyezte, hogy a táncosnő kissé túlhangsúlyozza a végtagok mozgását, ennek ellenére úgy vélte: „Nagy Etel szinte az egyetlen a magyarországi táncművészek között, aki érzi a mindenféle programokkal túldekorált és túltilizált mai gyakorlat csődjét és ezt az érzését, ezt a továbblépő szándékát táncaiban éreztetni is képes.” Justus dicsérettel illette az előadó öltözékének egyszerűségét is – a korabeli, sokszor bántóan kirívó ruhákkal szembeállítva azt. Justus György: Táncművészet. *Munka*, 5. 1933. 32. 942–943: 943.

⁶⁸ Fellépéseiről Vas István így számol be: „Első táncstje 1933 decemberében volt, a második 1935 áprilisában, a harmadik 1936 áprilisában. Az elsőtől a harmadikig nagyon gyors, de egyenletes fejlődés vezet. Első előadásán még szerepelt néhány szokványos mozdulatművészeti szám is, melynek éppen csak a személyes átfűtöttség, meg a testalkat és arc eredetisége adott egyéni szint: egy induló, egy gavotte, egy zenélő óra. De műsora nagyjában kirívóan egyéni volt. A Carmagnole-lal és egy géptánc és bölcsődal munkásnő-alakjával hű maradt forradalmi eszményeihez, egy Kadosa-capriccio cigánymotívumában egész testi szenvedélyességét öntötte formába, Bartók *Medvetáncában* és *Gyermekdalaiban* pedig csakugyan megtalálta legjellemzőbb műfaját. S végül erre az estére kész volt már az »Este a székeleyknél«. [...] Második táncelőadásán még több volt a kísérlet és az idegen anyag, mint az előzőben. Igaz, hogy már nem a mozdulatművészet formavilágából kísérletezett, legfeljebb keringőjét merítette ebből, melyet két tanítványával táncolt. Egy spanyol táncát a varieték mozdulataiból nemesítette, egy Rameau-menüettet a balettéből. Ebben a táncában mutatkozott először történelmi érzéke, mellyel játszva és minden nagyképszerűség nélkül talált haza bármelyik kultúra légkörébe. Egy nagy táncot is teremtett erre az előadására, »Samuel Goldenberg és Smuyle«-t Muszorgszkij kiállításai képeiből. [...] Művészete harmadik táncstjén bontakozott ki igazán. Ebben is volt még némi befejezetlenség, de népi táncai már elérték egyöntetű klasszicizmusukat, kemény és zárt varázsukat.” Vas 1940b. i. m. 16–17. (Megjegyzés: a második előadás leírása az 1935-ös, Káldorné Ritter Mária iskolájával közös fellépésről szól.)

⁶⁹ A *Mozdulat-kultura* 1934. 2. számában, az egyesületi hírek között találjuk az 1934. február 8-i választmányi ülésen megalakult bizottságok tagjainak névsorát. Művészi biz.: Elnök: R. Szentpál Olga, Tagok: N. Bokor Kata, Brandeis Elza, Forbáth Lujza, Mirkovszky Mária, Nagy Etel, M. Róna Magda.

⁷⁰ A táncversenyről (és Nagy Etel szerepléséről) lásd *Mozdulat-kultura*, 1934. 2., 4. és 5.

⁷¹ Az *Argonauták* című folyóirat, melyben kortárs költők versei jelentek meg, Hajnal Anna és Trencsényi-Waldapfel Imre közös kiadásában jelent meg 1937–1938-ban. (Szerzői közt találjuk többek között Kassák Lajost, Keszi Imrét, Radnóti Miklóst, Vas Istvánt, Hajnal Annát.) Nagy Etel *Beszélgetés a táncról* című írása az *Argonauták* 1937. június 21-i számában jelent meg (129–144). Nagy Etel *Az új táncművészet kibontakozása* című tanulmányát a *Munka* 1938. áprilisi számában közölték (2050–2060). A *Képes Vasárnap* 1939. 35. számában (Szegei Pál rendelésére) Nagy Etel *A tánc művészete* címmel publikált egy rövid írást (*Képes Vasárnap*, 1939. augusztus 27., 16–17).

⁷² A Cs. Szabó László rendelésére elhangzott előadás szövegét Kassák kérésére Nagy Etel kiegészítette, ez az anyag jelent meg a *Munkában*. Vas István: *Nehéz szerelem*. (Harmadik rész.) *Miért vijjog a saskeselyű?* 2. Budapest, Holnap, 2002. (Vas István művei, Regények II.) 50.

sor. A kosztümök tervezésében, a kivitelezés megszervezésében Kassák és Simon Jolán is segítségére volt. A műsor sikerét több dicséret kritika tanúsítja. Nagy Etel ezután is tovább dolgozott, új táncokat komponált, de csak addig, amíg bírta erővel. 1938 szeptemberében édesanyja öngyilkos lett. Egy évvel később Nagy Etel is meghalt.

Nagy Etelt a tánc és a tanítás éltette. Javárészt autodidakta módon képezte magát „és egyedül, meglehetősen önkínzással teremtette meg saját, egész különleges technikáját”.⁷³ Folyamatosan fejlesztette tudását, megtanult zongorázni, sokat trenírozott, a balett-technikából is elsajátította, ami számára fontosnak tűnt. Bécsből való hazaköltözését követően nagy élmény volt számára Bartók és Kodály zenéje, valamint a magyar népzene. Táncaira ihletően hatott a Gyöngyösbokréta,⁷⁴ bár sikerült elkerülnie, hogy annak külsőségeit utánozza. Önkifejezésében szinte önkéntelenül is az ősi magyar táncot és ritmust találta meg. Sajátos úton járt: a magyar népi mozgáskincsből merítve alakította ki modern művészi nyelvét.⁷⁵ „Nagy Etel táncában sokat kifejezett, megérezkelített a magyar néplelek mélységéből, méltóságából” – írta Boldizsár Iván.⁷⁶ „Nem magyaros volt, hanem magyar”, tempójában, „lélekzetvételében”.⁷⁷

A táncosnő a hagyományban való megújulás útján haladt csakúgy, mint a fiatal írónemzedék jó néhány tagja.⁷⁸ Csaplár Ferenc egy másik analógiára mutatott rá: „Korniss Dezső és Vajda Lajos az 1930-as évek közepén Bartók példáját követve kialakították a modern kelet-közép-európai művészet megteremtésére irányuló programjukat. Hasonló utat választott a táncművész Nagy Etel, Kassák nevelt lánya. Bartók műre, a *Gyermekeknek* című zongorasorozatra készített táncsal kezdte pályáját”.⁷⁹ Az említett koreográfiát a *Medvetánc*, az *Este a széke-*

5. kép. Angelo: Niddy Impekoven, 1924–1932 között, OSZMI Táncarchívum

⁷³ VAS 1940b. i. m. 15.

⁷⁴ A Néprajzi Lexikonból: „1931–1944 között minden év augusztus 20-a táján e néven rendezték meg a parasztcsoportok tánc-, ének- és játékbemutatóit Budapesten. A bemutatókon részt vevő csoportokból 1935-ben Bokréta Szövetség, később Magyar Bokréta Szövetség néven társadalmi egyesület alakult. A szövetség összefogta és irányította a „fiókszervezeteket”, és szervezte a bemutatókat. [...] A Gyöngyösbokréta megszervezése, elnevezése, a bemutatók rendezése Paulini Béla nevéhez fűződik.” A téma bibliográfiáját lásd <http://www.folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta13/index.php> (letöltés ideje: 2014. március 17.).

⁷⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az időben nem csak Nagy Etel művészetére hatott ihletően a magyar népi kultúrkinccs. A különböző táncprodukciókban gyakran használták például Bartók zenéjét vagy a népi dallamokat. A témával a *Mozdulat-kultura* is foglalkozott: az 1934. 4. számban jelent meg a *Népi-nemzeti elemek a mozdulatművészetben (Magyar mozgásművészet)* című cikk (írta dr. KISFALUDY-BÉKÉSSY Mária). Nem kerülheti el a figyelmünket az a tény sem, hogy Nagy Etel nevelőapja, Kassák Lajos mindig is érdeklődéssel és elismeréssel fordult Bartók munkássága felé. A zeneszerző művei megjelentek a *MA* hasábjain és matinéin, majd a *Munka* kultúrestjein is. CSAPLÁR Ferenc: *Bartók Béla, Kassák Lajos*. Budapest, Kassák Múzeum, 2006.

⁷⁶ BOLDIZSÁR Iván: A magyar táncosnő. In: VAS 1940a. i. m. 27–28: 27.

⁷⁷ Uo. 28.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ CSAPLÁR 2006. i. m. 22.

lyeknél, majd a *Román népi táncok* követték (Nagy Etel meghívóin, műsorfüzetein *Román táncok* címmel).

Boldizsár Iván szerint Nagy Etel táncában ösztönösség és tudatosság ötvöződött. Hasonló benyomásokat fogalmazott meg Bálint György a *Nyugatban*: „Én egyszer láttam Nagy Etel táncát. Nem értek e művészethez, csak szeretem. Bartókot és Kodályt táncolt. Néhány mozdulatára emlékszem már csak: vad volt és fegyelmezett, paraszti volt és kultúrált.”⁸⁰

6. kép. Siegfried Enkelmann: Mary Wigman, 1930-as évek vége, OSZMI Táncarchívum

A külföldi táncosnók közül hatással volt Nagy Etelre a német Niddy Impekoven (5. kép),⁸¹ a lengyel Ziuta Buczyńska táncaiban pedig saját művészetének testváltóztatát fedezte fel – tudhatjuk meg Vas Istvántól.⁸² Termékenyítően hatott rá a képzőművészet is: egy-egy műalkotás ihlető forrást jelentett számára, utolsó táncestjének egyik műsorszámát például Juan Carreño de Miranda egyik festménye, másik kompozícióját Botticelli művészete ihlette.⁸³ Tájékozottságáról, műveltségéről tanúskodnak esszéi. Az emberi mozgásról és mimikáról megfogalmazott gondolatai a korabeli mozgáskarakterológiai tanulmányok ismeretéről vallanak.⁸⁴ Tánc történeti fejtegetéseiből kiviláglik, hogy számára mely előadók, irányzatok voltak mérvadóak, és milyen irány követését tartotta kívánatosnak a későbbiekben.⁸⁵ Elsősorban Isadora Duncan, Mary Wigman (6. kép) és Niddy Impekoven nevével jelezte azokat a termékeny korszakokat, amelyekből aztán oly sok út nyílt, s vezetett el a korabeli mozgás- és táncművészethez. A sokféle táncos között akadt, aki inkább csak a külsőségekre helyezte előadásában a hangsúlyt, de ezzel is szép sikereket ért el; azonban volt olyan is, aki mélyebb tartalommal igyekezett megtölteni előadását – ezek közül viszont sajnos kevesebben jutottak el Magyarországra. A legkiválóbb tehetségek a „tánc új dallamait» keresték s meg is találták, ki erre, ki arra, az

exotikus népeknél, a paraszti táncokban vagy az európai táncnak a ballelnél is régebbi hagyományában. De minden idegen stílust meg tudtak tölteni saját egyéniségük és valami ujjon-

⁸⁰ BÁLINT György: Nagy Etel. Egy magyar táncosnő emléke. In: BÁLINT György: *A toronyőr visszapillant. Cikkek, tanulmányok, kritikák*. II. Budapest, Magvető, 1981. 504–505: 504. Eredeti megjelenés: *Nyugat*, 1940. 5.

⁸¹ Niddy Impekoven (1904–2002) 1937-ig gyakran fellépett Budapesten. 1933-as előadásán Bartók zenéjére magyaros motívumokat táncolt. Nagy sikert arattak német népies jellegű táncjai. Lásd (L. M.): Látogatás Niddy Impekovennél. *Mozdulat-kultura*, 1933. 1–2. „A fiatalok részint az ő példájára merülnek el bátrabban a legkülönbözőbb népek és korok táncainak formavilágába. A ballettel szemben sem viselkedik azzal a merev elutasítással, mint az előző nemzedék” – írta róla 1938-ban Nagy Etel. *NAGY* 1938, 1940. i. m. 55.

⁸² *VAS* 1940b. i. m. 15.

⁸³ Uo. 17, 19.

⁸⁴ *NAGY* 1940. i. m.

⁸⁵ Esszéiben foglalkozott a klasszikus, valamint az orosz balettel is. A modern tánc megalapozói és képviselői közül többek között az alábbi személyekről tett említést: Isadora Duncan, Emile Jaques-Dalcroze, Bess Mensendieck, Rudolf Bode, Elsa Gindler, Rudolf Laban, Thun gróf, Maya Lex, Mary Wigman, Niddy Impekoven, Gertrud Kraus.

gó művészi szabadságérzet éltető áramával” – írta Nagy Etel 1938-ban.⁸⁶ Úgy vélte, a legjobb korabeli európai táncosok „Visszataláltak a látomások, a nagy élmények világába, a tánc ősi világába”.⁸⁷ Kortársai közül Ziuta Buczyńska, Harald Kreutzberg és Alexander von Swaine munkássága is bizonyította számára, hogy az új tánc már túljutott a kísérletezés korán. Ebben az új táncban a pusztán bájnál fontosabb a varázslat, az élmény. Az új magyar tánc feladatát abban látta, „hogy megőrizze párlatát a régi magyar táncnak, azt emelje a mütánc magasságába s ezzel az értékes új színnel gazdagítsa az európai táncművészetet.”⁸⁸ Ő maga is erre törekedett.

Foglalkoztatta a tánc mint művészet természete is – sajátosságai, anyaga s különösen pillanatnyi, tünékeny mivolta. Veszendősége – úgy érezte – talán legfőbb szépsége is egyben. A tánc maga elvész – ami megmarad: „egy szép illúzió, játszótér a képzelet számára” – fogalmazta meg *Beszélgetések a táncról* című írásában.⁸⁹ „Ha legördül a függöny, ha kialszik a reflektor, mi őrzi tovább a táncot?” – kérdi a Táncosnő ugyanitt. „Őrzik az összes többi művészetek” – hangzik a Költő válasza: az egyiptomi falfestmények, a görög vázaképek, Watteau vagy Degas festményei és a versek.⁹⁰

Ma már hozzátehetjük: a fényképek is. S ez Nagy Etel esetében különösen igaz.

A fényképek

Táncbrázolásokkal a képzőművészet minden ágában találkozhatunk: szobrászoknak, festőknek s később fotóművészeknek is gyakori ihletőjévé vált a művészi, a népi vagy éppen a társastánc. A 20. század elején induló modern táncirányzatok, a forradalmi hatású mozdulatművészet és a szabad testkultúra mozgalma új impulzusokat hoztak a művészeti életbe. A modern tánc- és mozgásművészet dekoratív, hajlékony, expresszív és dinamikus nőalakjai – akik a színpadon testüket izgalmas leplekbe, keleties jelmezekbe burkolták, vagy nemritkán felvállalták meztelenségüket is – megjelenésükkel, előadásaikkal egy olyan látványvilágot teremtettek, mely szinte megkövetelte magának a közvetlen képi rögzítést. A fotográfia tulajdonképpen a modern tánc megjelenését követően szinte azonnal érdeklődéssel fordult az új téma felé. Ahogy növekedett a mozgalom képviselőinek száma és népszerűsége, úgy gyarapodtak a fényképek is. A képes lapok pedig egyre szívesebben közöltek ezekből. Az új tematika és modern szellemisége már olyan meglévő fotográfiai műfajokra is frissítően, újítóan hatott, mint az aktfotó és a portré. A táncosokról készült fényképek milyenségét meghatározta az adott évek fotótechnikai fejlettsége, az éppen divatos stílusirányzatok, az alkotó stílusjegyei és a kép készülésének célja is.⁹¹

⁸⁶ NAGY 1938, 1940. i. m. 55.

⁸⁷ NAGY 1937, 1940. i. m. 45.

⁸⁸ NAGY 1938, 1940. i. m. 56.

⁸⁹ NAGY 1937, 1940. i. m. 40.

⁹⁰ Uo. 39.

⁹¹ A századforduló és a második világháború között készült fotográfiák készítmódját és stílusjegyeit alapvetően két egymást követő, bár néhány évig egymás mellett létező irányzat határozta meg. Európában a piktorializmus fénykora nagyjából az 1890 és 1915/20 közötti évekre tehető. Hazánkban az 1910–1920-as években élte virágkorát. A stílus kedvelői már az exponálás pillanatában, vagy utólag, a kópia előállításánál belenyúltak a képkészítés folyamatába: lány rajzú lencsék, előtettek használatával, valamint a nemeseljárások alkalmazásával. Ezek a beavatkozások lehetővé tették a kép tónusainak módosítását, a kontúrok lágyítását; összességében egy egyedi, festői, illetve grafikai jellegű mű megalkotását. A nemeseljárások magyarországi alkalmazói között tartjuk számon például Escher Károlyt, Kankowszky Ervint, Máté Olgát, Pécsi Józsefet, Székely Aladárt, Vydareny Ivánt. Az avantgárd és az új tárgyiasság hatása az 1920-as években kezdett egyre erőteljesebbé válni a fotográfálásban. A régi komponálási sémák elvetése, új nézőpont, illetve új látószög keresése, szokatlan

A művészi fotográfiák mellett inkább az alkalmazott fotográfia körébe sorolható, dokumentatív, valamint a táncelméleti írások megértését segítő illusztratív jellegű fényképet is ismerünk. A szobrász Kövesházi Kalmár Elza hagyatékában az alkotó munkájához mintául szolgáló mozgásfotográfiák maradtak fenn.⁹² Bár a tornagyakorlatokat vagy táncmotívumokat megörökítő felvételek modelljei túlnyomórészt inkább hölgyek voltak, a férfi előadók és tornászok is figyelmet kaptak.⁹³ A műtermi és szabadtéri képek egyaránt népszerűségnek örvendtek. A fényképek egy része a korabeli sajtó különféle orgánumaiban,⁹⁴ műsorfüzetekben, hirdetésekben, valamint a nagyobb iskolák vezetői által kiadott könyvekben került a nyilvánosság elé. 1926–1927 folyamán havilap jelent meg *A Tánc* címmel, Tarkeövy István szerkesztésében.⁹⁵ 1926-ban látott napvilágot Madzsarné Jászi Alice könyve *A női testkultúra új útjai* címmel.⁹⁶ A szöveget 35 fénykép egészítette ki. A felvételeket Ádám Jozefa úrhölgy készítette. 1928-ban Szentpál Olga és férje, Rabinovszky Máriusz *Tánc. A mozgásművészet könyve* címmel adták ki hiánypótló és gyakorlati jellegű munkájukat első, közösen kialakított mozgásművészeti rendszerük metodikájáról.⁹⁷ A kötetben 32 felvétel szerepelt, készítőik neves fotográfusok, Angelo, Máté Olga és Hugo Erfurth voltak.⁹⁸ A harmadik legjelentősebb magyar iskola vezetőjének, Dienes

és merész képkihágások, aszimmetrikus kompozíciók alkalmazása jellemezte a Neue Sachlichkeit jegyében alkotó művészeket. Igényeiknek megfelelően éles rajzú objektíveket használtak, valamint a brómezüst nagyításokat részesítették előnyben. Az anyagszerűség és a részletgazdagság vált a fénykép erényévé.

⁹² A művésznő lánya, Kövesházi Ágnes mint Madzsar Alice csoportjának egyik legtehetségesebb tagja rendszeresen részt vett a Palasovszky Ödön nevével fémjelzett színpadi kísérletekben. Kövesházi Kalmár Elza maga készített fotókat a táncelőadásokról és lánya mozgástanulmányairól; később ezek alapján dolgozott.

⁹³ Itthon különösen sokan és sokat dokumentálták az MTE budapesti és vidéki csoportjainak eseményeit és tornagyakorlatait. A nagyrészt szabadban készült fotókon az izmos, kidolgozott emberi test, az akrobatikus mozdulatok, a csoportos munkában megnyilvánuló összhang kap főszerepet. Színpadi táncosaink közül például Molnár István táncairól több remek fotográfia ismert.

⁹⁴ Az 1920-as évek második felében olyan baloldali lapokban, mint az *Új Föld*, a *100%* vagy a *Munka*, főként munkássportolók és baloldali előadó-művészek képei jelentek meg. A színházi folyóiratok portrékat, táncképeket és előadások képeit közölték. A képes, magazinjellegű hetilapokban (pl. *Képes Vasárnap* – a *Pesti Hírlap* melléklete) a kiadványok jellegéből fakadóan a könnyedebb, látványosabb és érdekesnek, szokatlannak tűnő témák kaptak elsősorban helyet.

⁹⁵ „Műsoros mulató és Cirkuszigazgatók Szövetsége, Budapest, hivatalos lapja”. A lapban a modern táncsal és a mozdulatművészettel foglalkozó cikkek és fényképek is helyet kaptak. A fotográfiák többségét Angelo készítette, de Pécsi József és a Strelisky fiók felvételei is szerepeltek benne.

⁹⁶ MADZSARNÉ JÁSZI ALICE: *A női testkultúra új útjai*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1926. Második, bővített kiadás: 1930. Az első kiadás 119 szöveg közti ábrával és 35 fényképpel (a kötet végén, 16 táblán) jelent meg. „A fotográfiákat Ádám Jozefa úrhölgy, a rajzokat Somfai István úr készítette.” A szöveg egy részében konkrét (pl. relaxáló, légző-, mellizom-, hasizom- stb.) gyakorlatokat ismertetett a szerző, a fényképek is ezekhez kapcsolódtak. (A mozdulatokat tornadresseszbe öltözött vagy ruhátlan tornászok mutatták be. Néhány gyermekfelvétel is készült.) A Madzsar-iskola növendékeinek munkáját, előadásait többnyire Madzsar József örököltette meg.

⁹⁷ „Munkánk létrejötté körül különös köszönettel tartozunk Angelo és Máté Olga mestereknek a fényképek művészi gondtal és érzékkel végzett felvételéért. Modellül szolgáltak: a Szentpál-iskola tanárai Botka Lola és Bokor Kata, a tánc csoport tagjai közül Sümeghy László, Áder Edit, Abai Magda, Hegedűs Ella, Kunos Magda és Zechmeister Maca, az iskola növendékei közül Brunner Éva, Gesmay Éva és Székely Zsuzsa” – olvashatjuk az előszóban. A könyv végén találjuk (27 oldalon) a 32, valóban művészi igényű felvételt. Angelótól 18 szabadtéri, 2 műtermi, Máté Olgától 10 műtermi fotót láthatunk: mozdulatillusztrációkat (pl. *Magas és mély elhajlás*, *Lendület*, *Halugrás-skála* stb.), valamint tánckompozíciókat (pl. *Szüreti tánc*). Hugo Erfurth két műtermi képe Szentpál Olgát ábrázolja (*Medvetánc*, *Fúriatánc*). (Erfurth 1896 és 1925 között Drezdában működött portréfotósként. Szentpál Olga az 1910-es évek elején ugyancsak Drezdában tartózkodott, Emile Jaques-Dalcroze hellerai iskolájában tanult.) SZENTPÁL OLGA ÉS RABINOVSZKY MÁRIUSZ: *Tánc. A mozgásművészet könyve*. Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó Rt., 1928. Előszó.

⁹⁸ Mindhárom (európai képzettségű) alkotóra igaz, hogy elsősorban műtermi/portréfotósként dolgoztak. Műtermükben a korabeli művészvilág számos ismert alakja megfordult.

Valériának nem került kiadásra ezekben az években hasonló munkája. A későbbi publikációkból kitűnik,⁹⁹ hogy a Dienes-iskola gyakorlatairól és fellépéseiről is szép számmal maradtak fenn fotográfiák. 1933 és 1935 között *Mozdulat-kultura* címmel „Gimnasztikai és táncművészeti folyóirat” jelent meg Láng Miklós szerkesztésében,¹⁰⁰ ahogy a lap saját hirdetésében olvashatjuk: „művészi kivitelű mozdulat-képekkel illusztrálva.”¹⁰¹ A tánc- és mozdulatfotók korabeli népszerűségére utal egy hirdetés az 1935-ös évfolyamból: „»FOTO ANNA« műterem, VI., Teréz körút 17. szám, fényképei modernek, művésziek, szépek és nagyon olcsók. Mozdulat-művésznőknek külön áreng.”

A *Képes Vasárnap* egyik 1938-as számában rövid cikket publikáltak *Táncművészet és fotóművészet* címmel,¹⁰² amely a táncot megörökítő fotográfusok jelentős és nem éppen egyszerű feladatáról tájékoztatta az olvasót: „A legutóbbi évtizedek modern táncművészetének kialakulásában és technikai fejlődésében fontos szerepe van a fényképező- és filmfelvételgépnek. A mozdulat ezredmásodpercnyi töredékét megörökítő film vagy fénykép ma már nélkülözhetetlen segédeszköze a modern koreográfusnak. A dolog magyarázata abban az egyszerű és magától értetődő tényben rejlik, hogy a legtökéletesebb, legszabatosabb tánclairás sem tudja megközelíteni egy jól sikerült fénykép szemléltető erejét. A tánc részleteinek megörökítése viszont a fotóművészet egyik legszebb, de egyben legnehezebb feladata is. Nem elég hozzá annyi tudás, hogy valaki csak éppen tudjon fényképezni, hanem a dolog mesterségbeli részének tökéletes ismeretén kívül gyors, biztos és abszolút művészi meglátással is kell bírnia annak, aki ilyen nehéz feladatra vállalkozik.”¹⁰³

Ami a táncképek készítéséhez szükséges felkészültséget illeti, tanulságos történet olvasható Reismann Marianról.¹⁰⁴ A fotográfusnő a Ballet Jooss egyik budapesti fellépése alkalmából megrendelésre, egy napon át fényképezhette a társulatot a Magyar Színházban. Az eseményre Reismann Mariannal tartottak tanítványai, ismerősei is. Képeik azonban egytől egyig használhatatlanok lettek. „Nem csoda, ő maga is, a többiek is, ekkor fényképeztek először ekkora térben, először fotóztak színpadon, először próbáltak bonyolult, koreografált mozgást megörökíteni” – írta Kincses Károly *A két Reismann* című könyvében. Reismann Marian e balul

⁹⁹ DIENES Valéria: *Orkesztika – Mozdulatrendszer*. Szerk., bev. DIENES Gedeon. Budapest, Planétás, 1996. Hat ábrával és 93 képpel, „A névvel nem jelzett képek legtöbbje Dienes Gedeon felvétele.” Továbbá: DIENES Valéria: *Az orkesztikai iskola története képekben*. Szerk. FENYVES Márk. Budapest, Orkesztika Alapítvány, 2005. (Mozdulatművészeti sorozat, Duncan–Dienes Füzetek, 2.)

¹⁰⁰ Az újság beszámolóknak, kritikáknak, egyesületi híreknek, hirdetéseknek, a külföldi események, elméletek bemutatásának, valamint teoretikus és módszertani cikkeknek egyaránt teret adott. A lap céljának tekintette, hogy összetartsa a mozdulatművészet különféle ágait, képviselőit és segítse a rejtett tehetségek érvényesülését is. Továbbá: „Folyóiratunk célja a magyar mozdulatkultúrának minden értékes irányzatát felölelve, annak egyetemes érdekét és megfelelő propagandáját szolgálni.” A Mozdulat-kultura Egyesület tagjai (a havi egypengős tagsági díj ellenében) ingyen kapták a kiadványt.

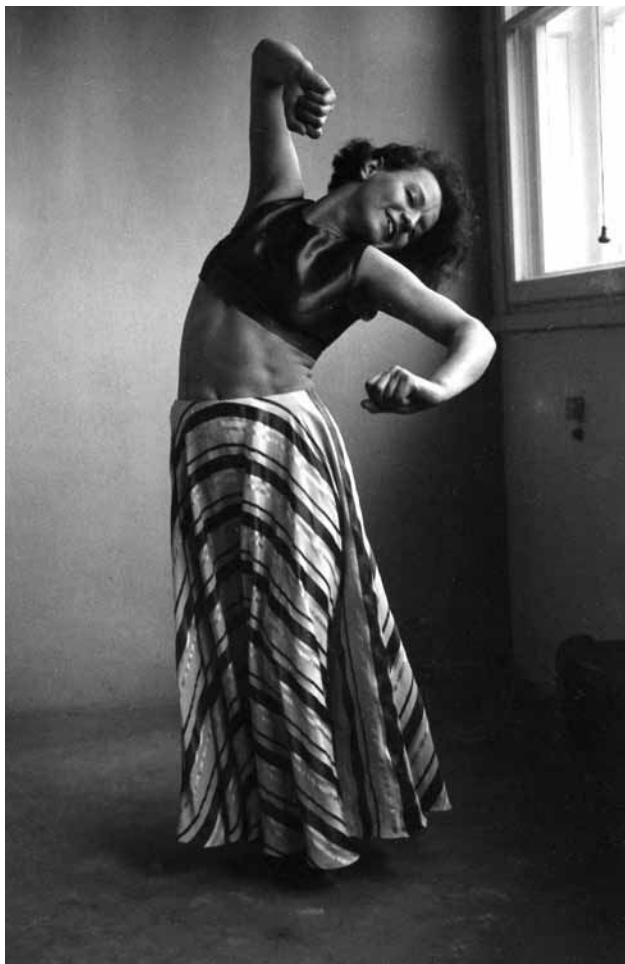
¹⁰¹ A lapban elsősorban a nevesebb magyarországi iskolák növendékeiről, hazai szólótáncosokról és (házánkban épp fellépő) külföldi hírességekről (pl. Niddy Impekoven, Yeichi Nimura, Rosalia Chladek) közöltek fényképeket. A fotók készítőinek nevét sajnos – a korabeli lapok gyakorlatához hasonlóan – ritkán jelezték. A fényképeken látható táncosok nevét sem tüntették fel minden esetben, ilyenkor a képaláírás a mozdulatot jelölte (pl.: *Páros lendület, Páros ugrás, Mozgástanulmány, Csoport-tanulmány, Vonaltanulmány* stb.).

¹⁰² Táncművészet és fotóművészet. (Szerző nélkül.) *Képes Vasárnap*, 1938. 14. április 3., 28., Légrády Testvérek kiadása és nyomása; a melléklet szerkesztéséért és kiadásáért felelős BÖNYI Adorján.

¹⁰³ Uo. A cikket szerző nélkül, három fénykép kíséretében közölték.

¹⁰⁴ Reismann Marian (1911–1991) harmincas évekbeli táncfotóival vált ismertté. A művésznő bátyja, János példáját követve tanulta ki a fotográfusi mesterséget: Münchenben képezte magát, majd Berlinben vállalt munkát. 1932-ben tért haza, 1934-ben nyitotta meg műtermét Budapesten. Elsősorban a gyermekfelvételek és a táncfotók érdekelték, emellett remek portrék, riportképek és tájképek színesítik hagyatékát. Táncfotográfiáin az 1930-as évek új, modern látásmódja tükröződik. Modellje volt például Bauer Lilla, Botka Lola, egy jávai táncos és Uday Shankar társulatának egyik táncosa, Markos György, Kövesházi Ágnes és Molnár István is.

7. kép. Kálmán Kata: Nagy Etel, 1934,
Magyar Fotográfiai Múzeum

sikerült fotózás után találta ki, hogy „a táncosok mozgása helyett inkább mimikájukat, az arcukon tükröződő figyelmet, feszültséget, érzelmeket fényképezi műtermi körülmények között. [...] Szokatlan és újszerű fotók kerültek ki a kezéből.”¹⁰⁵

Az 1930-as évek magyarországi fotós életébe pillantva nem feledkezhetünk meg Hevesy Iván nevééről sem. A fényképezés technikai kérdéseivel foglalkozó írásai között külön tárgyalta a mozgás fényképezését, konkrét példákkal, esztétikai jellegű és gyakorlati tanácsokkal ellátva olvasóit. Az 1935-ben megjelent kötet, *A mozgásfényképezés technikája* (majd az 1938-as *Mozgó témák fényképezése*) illusztrációi között felesége, Kálmán Kata egyik táncképét is felhasználta; a fényképen Nagy Etel látható.¹⁰⁶

Az előzőekben vázolt rövid kitekintés a modern tánc- és testkultúra, valamint a fotográfia kapcsolatáról (bár jelezni kívánja, milyen gazdag és szerteágazó e téma) csupán viszonyítási pontokat adhat e helyütt. A téma számos területe még feldolgozásra vár. A teljesség igénye nélkül sorolom fel végül azoknak a magyar fotográfusoknak a nevét, akiknek munkásságában helyet kaptak mozgásművészeti és táncfotográfiai – Lengyel Lajos elődeit és kortársait: Angelo (Funk Pál), Brassai, Haár Ferenc, Kálmán Kata, André Kertész, Laub Juci, Marsovszky Elemérné Ackermann Ada, Máté Olga, Munkácsi Márton, Muray Miklós, Pécsi József, Reismann Marian, Rónai Dénes, Szendrői István, Székely Aladár és fia, Székely László, Szöllősy Kálmán.

A fenti alkotók közül Angelo, Kálmán Kata, valamint Reismann Marian készített felvételeket Nagy Etelről. Az Angelo által rögzített táncmozdulat 1930 körüli datálással ismert.¹⁰⁷

Reismann Marian csoportos produkciókban, a Ritter-iskola tagjaként örökölte meg Nagy Etelt.¹⁰⁸ A *Mozdulat-kulturában* megjelent egy kép, a következő aláírással: *Dr. K. Ritter Mária-iskola előadásából „Schubert-keringő” (Nagy Etel, Szepes Lia, Fehér Vera) (Foto Marianne)*.¹⁰⁹ A vilá-

¹⁰⁵ KINCSES Károly: *A két Reismann*. Magyar Fotográfiai Múzeum, 2004. (A magyar fotográfia történetéből 31.) 144.

¹⁰⁶ HEVESY Iván: *A mozgásfényképezés technikája. Riport- és sportfelvétel. Fényképekkel, táblázatokkal*. Budapest, 1935. (Hafa Könyvtár 4.); második kiadása: *Uő: Mozgó témák fényképezése. Táblázatokkal, fényképekkel és vázlatokkal*. Budapest, 1938. (Hafa Könyvtár 4.)

¹⁰⁷ A kép a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában található. A felvétel megjelent a *Képes Vasárnap* 1939. 35. számában, a táncosnő cikke mellett.

¹⁰⁸ Az 1993-ban kiadott *Mozdulatművészet* című kötet közöl két olyan felvételt Ritter Mária növendékeiről, amelyeken Nagy Etel is látható. A könyvben található képaláírások szerint a fotókat Reismann Marian készítette. *Mozdulatművészet. Dokumentumok egy letűnt mozgalom történetéből*. Szerk. LENKEI Júlia. Budapest, Magvető–T-Twins, 1993. 118–119.

¹⁰⁹ A keringő az 1935. április 7-i matiné műsorában szerepelt. A fotó a *Mozdulat-kultura* 1935. 2. számában jelent meg.

gos, könnyű, fodros ruha, melyet Nagy Etel ezen a fényképen visel, Lengyel sorozatának néhány darabján is feltűnik (13., 21. kép). A *Mozdulat-kultura* egyik 1934-es címlapján is látható Nagy Etel,¹¹⁰ itt ugyanazt a képét közölték, mint ami 1933. december 14-i táncestjének meghívóján is szerepelt. A fénykép szerzője nem ismert.

Kálmán Kata¹¹¹ mozgástanulmányainak¹¹² modellje is Nagy Etel volt (7–8. kép).¹¹³ Felismerhetjük őt jellegzetes arcvonásairól, valamint ruházata is ismerős lehet Lengyel Lajos néhány fényképéről (9–10. kép). Nagy Etelről egy hét darabból álló fotósorozat is fennmaradt az 1920-as évek végéről, Szegi Páltól.¹¹⁴ A 6x6 cm-es fényképeken Nagy Etel Szegi Pál Branyiszko utcai könyvtárszobájában látható,¹¹⁵ sötét, kétrészes rövid dresszben. Egy mosolygós, ülő portrén kívül a többi felvétel Nagy Etel mozdulatait kívánta megörökíteni: egy, a Lengyel képeiről is ismerős, térdelő pózt, valamint a karok, kézfejek kifejező mozgását.

8. kép. Kálmán Kata: Nagy Etel, 1934, Magyar Fotográfiai Múzeum

Lengyel Lajos fényképei Nagy Etel táncairól

A képek készülésének körülményeiről, pontos idejéről, helyéről, konkrét céljáról nincsenek adataink. A fotós és a modell ismeretségének eredete nyilvánvaló: Simon Jolánon, valamint Kassákon és a Munka-körön keresztül minden bizonnyal már az 1920-as évek végétől ismerték egymást és egymás munkásságát. Az 1930-as évek derekán már mindketten sikereket könyvelhettek el munkájukban. Hogy melyik fél kezdeményezésére születtek a táncképek, nem tudjuk.

¹¹⁰ *Mozdulat-kultura*, 1934. 1.

¹¹¹ Kálmán Kata (Korpona, 1909–Budapest, 1978) személyes tapasztalatokkal is rendelkezett a modern mozdulatkultúráról, hiszen elvégezte Madzsar Alice mozgástanfolyamát. 1929-ben házasodtak össze Hevesy Ivánnal, 1931-ben kezdett el fényképezni. Elsősorban szociofotóiról ismert.

¹¹² *Hevesy Iván és Kálmán Kata* könyvében a fotográfus művei között a következő tételeket találjuk: „*Mozgástanulmányok 1.* (1–9) (Bp., 1935k., 6x6 cm nitrát negatívok, Magyar Fotográfiai Múzeum); *Mozgástanulmányok 2.* (1–9) (*Táncosnő*, Bp., 1935 k., Rolleiflex, 6x6 cm nitrát negatívok, MFM, megj.: Hevesy Iván: *Mozgó témák fényképezése* 33. o.); *Nagy Etel táncosnő* (1930k., 6x6 cm nitrát negatív, MFM).” HEVESY Anna–HEVESI Katalin–KINCSES Károly: *Hevesy Iván és Kálmán Kata* könyve. Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum–Budapest, Glória, 1999. (A magyar fotográfia történetéből 15.) 226. Az OSZK Kézirattárában további két felvételt őriznek ugyanebből a sorozatból. A képek hátán 1934-es dátum olvasható. (Vas István-hagyaték, Fond 424/120.)

¹¹³ VINCZE Gabriella is utalt erre: Képzőművészet a mozgás sugarában. Madzsar Alice és a képzőművészetek. In: *A gyógyító mozgás művésze. Madzsar Alice emlékének*. Szerk. ZALETNYIK Zita–REPISZKY Tamás. Budapest, Semmelweis, 2012. 185–196: 187.

¹¹⁴ A sorozat jelenleg a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének része. A fényképekre Csatlós Judit hívta fel a figyelmemet, akinek szíves segítségét ezúton is köszönöm.

¹¹⁵ Szegi Pál (Budapest, 1902–Budapest, 1958) kritikus, költő. Fiatalon kapcsolatba került Kassákkal. Több lapban is publikált, valamint szerkesztőként is tevékenykedett. 1930-tól tizenkét éven át ő szerkesztette a *Pesti Hírlap Vasárnapját*. Lásd Szegi Pál. *Játék és lelkiismeret. Válogatott írások*. Szerk., bev. SZÉCHENYI Ágnes. Budapest, Argumentum–Philobiblon, 2001.

9. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1934 körül,
Lengyel János tulajdona

10. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1934 körül,
Lengyel János tulajdona

Nagy Etel minden bizonnyal szívesen vett részt a vállalkozásban, melynek köszönhetően táncai – még ha csak pillanatképekben is – megőrkítést nyertek. A képeknek esetleges sajtómegjelenésnél vagy műsorhirdetéseknél is hasznukat vehették. Lengyel Lajost úgy ismerhettük meg, mint aki mindig is nyitottan, érdeklődéssel fordult „minden látható művészet” felé, az emberi test nem hétköznapi mozgásformáiról pedig személyes tapasztalatokkal is bírt mint egykori MTE-tornász. A fotográfus az 1930-as évek közepén behatóan foglalkozott az emberi test ábrázolásával Goldman György óráin. Az 1930-as évek végén Lengyel Vas Istvánról is készített portrékat, 1938-ban pedig Vas új verseskötetének, a *Menekülő múzsának* volt a tervezője és gondozója.

A fényképész hagyatékában fennmaradt táncképeken nem találunk olyan írásos információkat, melyek segítenék a fényképek datálását.¹¹⁶ Itt csak az azonosítható táncokkal kapcsolatos ismereteink nyújthatnak fogódzót. A fotósorozat darabjai így 1936-os dátummal kerültek be a művész 2010-ben összeállított *œuvre*-katalógusába.¹¹⁷

A táncok, kosztümök,¹¹⁸ helyszínének változatossága ugyanakkor azt sejteti, hogy a felvételek több időpontban készültek. Erre engednek következtetni olyan apró momentumok is, mint a táncosnő hajhosszána vagy arcvonásainak változásai. A feltevést további adalékok is erősítik: Lengyel egyik legismertebb táncképe, amely a Nagy Etel emlékére kiadott könyvben *Bartók*:

¹¹⁶ A Lengyel János tulajdonát képező hagyatékban 16 eredeti nagyítás mellett 21 eredeti üvegnegatív maradt fenn.

¹¹⁷ VADAS 2010. i. m.

¹¹⁸ A felvételeken mintegy 17 féle öltözékben láthatjuk Nagy Etelt.

11. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1934
(lásd *Egy magyar táncosnő. Nagy Etel emléke*, 1940,
9. kép, *Bartók: Gyermekdalok*),
Lengyel János tulajdona

melyet Nagy Etel egykor Kepes Évának ajándékozott, a kép hátán a következő szöveggel: „B. M. T. C. megalakulásának emlékére, Wien, 1934. 6. 8.-án, Nagy Etel”¹²⁰ A fotón a táncosnő ugyanazt a ruhát viseli, mint a fent említett *Bartók: Gyermekdalok*-képen (12. kép).

A fotók keletkezésének időpontját a Vas István hagyatékában fellelhető fotográfiák teszik egyértelművé.¹²¹ Az itt található, Nagy Etelről készült felvételek sorában szép számmal találunk Lengyel által készített darabokat, több-kevesebb rendszerességgel dátummal is ellátva. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Lengyel Lajos első felvétele Nagy Etelről 1933-ban készült,¹²² majd 1934, 1935, 1936 és 1938 folyamán további fotográfiákkal bővült a táncképek sora.

12. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1934, Lengyel János tulajdona

Gyermekdalok címmel szerepel, Csaplár Ferenc Bartók és Kassák kapcsolatáról szóló munkájában 1933 körüli dátummal jelent meg (11. kép).¹¹⁹ Az 1940-es emlékkönyvben közölt sorozat egyik eredeti darabja (*Rameau: Menuet*) a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében is megtalálható, a kép hátán „Lengyel 1935” jegyzettel. Ismert egy Lengyel által készített olyan fénykép is,

¹¹⁹ CSAPLÁR 2006. i. m. 22. Ez a koreográfia volt egyébként a táncosnő egyik első önálló munkája: Varsóban, majd első estjén is bemutatta, 1933-ban.

¹²⁰ 1934-ben Nagy Etel és Kepes Éva is részt vett a bécsi nemzetközi táncversenyen. Az említett fényképre Vincze Gabriella hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. A fotó eredeti negatívja Lengyel János tulajdonában található.

¹²¹ OSZK Kézirattár.

¹²² A táncosnő ruhájáról talált leírás alapján valószínűleg egy Bach-korálra készült koreográfia jelenetét ábrázolja a fénykép. Ezt a táncát Nagy Etel 1933-ban mutatta be.

13. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1935, Lengyel János tulajdona

14. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1935 körül (lásd *Egy magyar táncosnő*. Nagy Etel emléke, 1940, 1. kép, Rameau: *Menuet*), Lengyel János tulajdona

15. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1935 körül (lásd *Egy magyar táncosnő*. Nagy Etel emléke, 1940, 2. kép, Rameau: *Menuet*), Lengyel János tulajdona

16. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1938 (lásd *Egy magyar táncosnő*. Nagy Etel emléke, 1940, 14. kép, *Kuruc dallamok*), Lengyel János tulajdona

Jelenlegi ismereteink alapján Lengyel Lajos több mint ötven fényképet készített Nagy Etel táncairól. A koreográfiák – a táncosnő emlékére kiadott könyvnek köszönhetően – jórészt azonosíthatók. A témák elkülönítésénél a táncosnő ruhája, kosztümje is gyakran segítségünkre van.

A képek több helyszínen készültek: körülbelül fele-fele arányban vannak közöttük szabadterei és beltéri fotográfiák. A mozgásművészek és táncosok mozdulatainak megörökítése a szabadban bevett szokás volt ebben az időben. A természetes környezet kiválóan harmonizált az új testkultúra szellemiségével, valamint a könnyednek tűnő, de kemény izommunkát igénylő, bravúros mozdulatokkal – főként az ugrásokkal, lendülésekkel, hajlásokkal.¹²³ A mozgalmassabb, könnyedebb hatású kompozíciókat Lengyel Lajos is a szabadban rögzítette (13. kép). A közeg többnyire semleges: a háttér nagyrészt a homogén égbolt adja, a fotó alsó sávjában legtöbbször szinte csak jelzéseként látható a füves talaj (14. kép). Olykor felbukkan egy-egy bokor vagy távoli domb részlete. A korábbi Munka-körös kirándulásokat tekintve adódik a feltételezés, hogy a fényképek talán valamelyik kedvelt kirándulóhelyen készültek, esetleg a Duna-kanyarban.¹²⁴ A negatívok között három kompozíció háttérében egy folyó – valószínűleg a Duna – is feltűnik. Figyelmünket a táncosnő mozdulatairól és alakjáról semmilyen felesleges részlet nem tereli el. A beltéri fényképek ugyancsak egyszerű környezetben születtek: parketázott helyiségben, valószínűleg a próbateremben, világos, egyszínű falfelület előtt (15. kép).

A képeket kronologikus rendben szemlélve megfigyelhetjük, hogy az 1930-as évek első felében készült felvételeken a táncmozdulatok szépsége, nagyszerűsége kapott hang-

¹²³ „Az ugrás a mozgásművészet technikájában különösen fontos szerepet visz. Az ugrás távolítja el a táncot a legjobban a realitást, a valóság síkjáról és emeli a művészi törvények szférájába” – írta Rabinovszky Máriusz 1928-ban. SZENTPÁL–RABINOVSZKY 1928. i. m. 59.

¹²⁴ Vadas József is utal erre: VADAS 2010. i. m. 46.

17. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1936 körül (lásd *Egy magyar táncosnő. Nagy Etel emléke*, 1940, 4. kép: *Muszorgszkij: Samuel Goldenberg és Schmuyle*), Lengyel János tulajdona

egy kritikus kiemelte Nagy Etel 1938-as műsorából. Lengyel fényképei között is erről a táncról találjuk a legtöbb felvételt.

Lengyel Lajos kompozíciói az alkotó tudatosságáról vallanak, továbbá azt is tanúsítják, hogy a Munka-körben megismert új látásmód, annak képnyelve a művész fotográfusi gyakorlatának szerves részévé vált. Lengyel Nagy Etelt fényképezve is alkalmazta olykor a békaperspektíva kiemelő hatását (18. kép). A nézőpont tudatos megválasztása növelte a kompozíció erejét, az alsó gépállás – csakúgy, mint a fényképész néhány szociofotóján, vagy más portréin – monumentálisá tette a modell jelenlétét.¹²⁵ A fotográfus igyekezett minél érzékletesebben megragadni a táncosnő tekintetének, fejtartásának, arcjátékának és gesztusainak erős érzelmi töltetét. Ennek érdekében bátran élt a képkivágás eszközével. A nem egész alakos felvételeken figyelmünk

súlyt – többnyire egész alakos kompozíciókon. Az 1936 és 1938 folyamán készült fotográfiákon a táncos érzelmi kifejezése (és ezzel együtt arcjátéka) került előtérbe. Gyakoribbá váltak a félalakos kompozíciók (16. kép). Mindez nemcsak a fotográfus érdeklődésének irányát jelzi, összefügg az ábrázolt tánc jellegével, s a táncosnő művészi pályájának alakulásával, fejlődésével is. Nagy Etel egyéniségének és táncainak drámai oldala különösen e későbbi képeken bontakozott ki, például a kuruc témájú táncot, vagy a Muszorgszkij zenéjére készült koreográfiát megörökítő fotókon (17. kép). A *Kuruc dallamot* egyébként nem

18. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1936 körül, Lengyel János tulajdona

¹²⁵ KERÉNYI 1974, 1995. i. m. 37.

az arca és a táncosnő kompozícióiban hangsúlyos szerepet játszó kéztartásra koncentrálnak. A két közeli fotográfia, amelyeken csupán Nagy Etel arca látható, mély lélekábrázoló erővel bír (19. kép).¹²⁶ Az érzelmi kifejezést és azon túl a kiemelést, a néző figyelmének irányítását szolgálta Lengyel fényhasználata is. A táncosnő mongolos vonásai,¹²⁷ átszellemült arcának minden apró ránca pontos leképezést nyert. A Lengyelre máshol is jellemző, anyagszerű ábrázolásmód itt is érvényesült. A fotográfus nagyszerűen érzékeltette a kosztümök anyagának természetét is, megint csak a fény segítségével (20. kép).

Nagy Etel mimikája, lehunytt szemei, kifejező végtagmozgásai vagy akár sötétebb tónusú kosztümjei láttán olyan táncosnők fényképei juthatnak eszünkbe, mint Mary Wigman, Niddy Impekoven vagy Gertrud Kraus, akiket maga is nagyra tartott, és akik feltehetően hatással voltak előadói stílusára is.

Lengyel Lajos felvételei „nem pusztán technikai-
lag és kompozíciós szempontból tekinthetők a magyar riportfotózásban egyedülállóan jelentős daraboknak, a szemléletük is példás” – állapította meg Vadas József, tartózkodással jellemezve a fotográfus közelítésmódját.¹²⁸ A fényképésznek sikerült elkerülnie a tánchoz mint a test művészetéhez érthető módon kapcsolódó érzéki motívumok előtérbe helyezését. A nőiesség, kecsesség, báj érvényesül ugyan, de minden erotikus töltés nélkül. Az olykor csupasz lábak, karok vagy a kivilanó has látványa természetes része az ábrázolásnak, nem pedig célja annak. A fotográfus érdeklődése az emberi mozgásra, a mozdulatok szépségére és hangulat-, valamint gondolatközvetítő erejére irányult. Hogy az emberi lélek a test „beszéde” által, a mozdulat nyelvén ilyen sokszínűen meg tudott mutatkozni a fényképeken – a táncos és a fotográfus érdeme egyaránt.

Lengyel ebben a munkájában is pontos, tárgyilagos közléseket adott témájáról. Ez a fogalmazásmód azonban nem jelent egyben távolságtartó magatartást is. A fotók hangvétele személyes, mondhatni lírai – tartózkodva a szentimentális vagy hatásvadász elemektől. Lengyel Lajos sorozata: egy művésznő produkcióinak dokumentálása és egy szubjektív élmény átadása – művészi megfogalmazásban.

19. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1936 körül,
Lengyel János tulajdona

20. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1938,
Lengyel János tulajdona

¹²⁶ A képek Reismann Marian (1934–1935 táján készült) táncosportréival rokoníthatók.

¹²⁷ Vas István „mongol hercegnőnek” nevezte Nagy Etelt.

¹²⁸ VADAS 2010. i. m. 46.

21. kép. Lengyel Lajos: Nagy Etel, 1935, Lengyel János tulajdona

A fotográfus kísérletező hajlama itt is megmutatkozott. Lengyelnek két olyan montázsáról is tudunk, amely különböző negatívok egymásra nagyításából született (21. kép).¹²⁹ Táncképei témájukat tekintve kivételesek *œuvre*-jében: sem korábban, sem később nem készített hasonlókat. Sorozatai közül ez a legnagyobb terjedelmű.

Ami a fényképek korabeli életét illeti, a következőket tudjuk: 1936 áprilisában a *Déli-báb* közölte az egyik Lengyel-felvételt Nagy Etel (legutóbbi) táncestjének méltatása mellett. Az 1930-as évek közepén Lengyel egyik pályamunkájához, *A tükör* címűhöz használta fel a már említett *Bartók: Gyermekdalok* című táncképét.¹³⁰ 1938-ban ugyanezzel és három más témájú képpel vett részt a Modern Magyar Fényképezők Csoportjának kiállításán a Vigadó épületében.¹³¹ Ugyanekkor a *Képes Vasárnap*ban megjelent két fénykép *Két mozdulat*. (Nagy Etel) címmel.¹³² A fotók készítőjének neve nincs feltüntetve, de az egyik felvételtől biztosan állíthatjuk, hogy Lengyel Lajos munkája, hisz a kép később a Nagy Etel emlékére kiadott könyvben is megjelent. A másik fotográfia nem ismert, de valószínűnek tűnik, hogy ez is Lengyel sorozatának darabja volt. A *Képes Vasárnap* 1939-ben három Nagy Etel-képpel illusztrálta a táncosnő esszéjét: a már említett Angelo-fotó mellett két Lengyel Lajos által készített felvételt is lehozta, az egyiket *Orosz tánc* aláírással, bár ezeket a képeket *Kuruc dallamok*ként ismerjük. Nagy Etelről a *Színházi Magazin* 1939. október 14-i számában rövid szöveggel és egy Lengyel-képpel emlékeztek meg.

A művésznő halála után néhány hónappal látott napvilágot az *Egy magyar táncosnő. Nagy Etel emléke* című kötet, amelynek fotóit és tipográfiai terveit Lengyel Lajos készítette (22. kép). Nagy Etelről készített képeiből egy portrét és tizenöt táncfelvételt közölt a kötetben Lengyel.¹³³ A művész monográfiájában Vadas József külön fejezetet szentelt a könyvnek és a fotósorozat-

22. kép. A Nagy Etelnek emléket állító kötet címlapja, 1940

¹²⁹ Lengyel már 1930-ban alkalmazta ezt a módszert. Technikailag leginkább Aszmann Ferenc (1907–1988) rokonítható vele magyar kortársai közül. (A Munka-körből Bergman Teréz *Profit* című képe is a „szendvicsnegatív” montázstechnikával készült. BEKE László: Az avantgarde és a szociófotó. In: *Magyar művészet 1919–1945*. I. Szerk. KONTHA Sándor. Budapest, Akadémiai, 1985. 540.) A Nagy Etel-montázsoknak nemcsak technikailag, hanem tematikájukat tekintve is szép párhuzamait találjuk Edmund Kesting (1892–1970) német fotográfus 1920–1930-as évekbeli (táncosokról – például Mary Wigmanról – készült) munkái között.

¹³⁰ VADAS 2010. i. m. 243.

¹³¹ Uo. 27.

¹³² *Képes Vasárnap*, 1938. 16. április 17. 34.

¹³³ A táncfotók Nagy Etel hét koreográfiáját mutatták be: Rameau: *Menuet*, Muszorgszkij: *Samuel Goldenberg és Schmuyle* (az *Egy kiállítás képei* egyik tétele), Chopin: *Prelude*, Kadosa: *Capriccio*, Bartók: *Gyermekdalok*, XVI. századbeli magyar dallam, *Kuruc dallamok*.

nak: *Kíséret a szintézisre: fotók és könyv Nagy Etelről* címmel.¹³⁴ A szerző szerint Lengyel munkásságában ez a könyv kivételes darab: a fotós-tipográfus Lengyel Lajos műve. Vadas a művész pályájának egyik csúcsteljesítményeként értékelte, nemcsak a benne közölt képek, hanem a könyv mint tipográfiai alkotás kiemelkedő színvonalát, igényességét tekintve is.

Nagy Etelről és az emlékére kiadott könyvről Bálint György közölt cikket a *Nyugatban*.¹³⁵ A szerző – bár úgy vélte, a tánc tünékeny művészetének rögzítése sem a szó, sem a fénykép által nem lehet teljes – elismerte a kötet érdemeit és azt az erényét, hogy „Nagy Etel művészetéből megmentette a jövő számára, amit lehetett”.

Szilvia Parti

What Remained. Lajos Lengyel's Photographs of Etel Nagy's Dances

Etel Nagy (1907–1939) is considered a representative of modern dance in Hungary. Her mother was Jolán Simon, and Lajos Kassák was her stepfather. We can read about her life, her career and her personality in her husband István Vas's autobiographical novels. At the end of the 1920s she studied with Gertrud Kraus in Vienna. Upon returning to the Hungarian capital, she became a pupil in Mária K. Ritter's school. In 1933 she received an instructor's certificate. In the 1930s she presented her program on several solo evenings in Budapest. Her biggest success came with her male dances and her folk-inspired compositions in the second half of the 1930s. Several dozen photographs have survived of Etel Nagy and her dances. The majority of these photographs depicting her dancing were done by Lajos Lengyel. Lajos Lengyel (1904–1978) moved to Budapest from Makó as a young typesetter. In the capital he became active in the trade union world and leftist cultural circles. He met Jolán Simon and later Lajos Kassák as a member of a speaking choir. Lengyel joined the circle of *Munka (Work)*, a periodical launched at the time by Kassák, and actively participated in their work. It was as part of this circle that he became better acquainted with the technique as well as the modern forms of photography. Photographer members of the Munka Circle primarily took social documentary photographs at the beginning of the 1930s.

The first pictures of Etel Nagy by Lajos Lengyel were taken in 1933, the year of her first public performance. The series, of which at the moment we know nearly 50 pieces, grew with further photographs in 1934, 1935, 1936 and 1938. (Some of the photographs are the property of Lajos Lengyel's son, János Lengyel. The rest are kept at the National Széchényi Library's Archive of Manuscripts, as part of the István Vas Bequest.) Some of Lengyel's dance photographs were published in contemporaneous journals. In 1940, following Etel Nagy's death, a volume was published in her memory. István Vas's recollections and the lyrical and prosaic writings of friends and contemporaries were complemented by sixteen photographs of Etel Nagy taken by Lajos Lengyel. Lengyel also contributed as a typographer in the making of this exacting book.

Keywords: Lajos Lengyel, Etel Nagy, dance photography, Lajos Kassák, Circle of the journal *Munka (Work)*.

¹³⁴ VADAS 2010. i. m. 39–47.

¹³⁵ BÁLINT 1940, 1981. i. m. 505.